

Citation:

L.M. de Rijk, Levensbericht R.A.V. van Haersolte, in:
Levensberichten en herdenkingen, 2004, Amsterdam, pp. 56-65

Roelof Arent Volkier baron van Haersolte

2 juli 1919 – 22 december 2002

Herdenking door L.M. de Rijk

Op 22 december 2002 overleed op de 83 jarige leeftijd ons medelid Arent van Haersolte. Roelof Arent Volkier baron van Haersolte stamde van vaderszijde uit een adellijk geslacht, dat voor het eerst wordt vermeld in 1133. Hij werd op 2 juli 1919 geboren te Zwolle als zoon van mr. J.F. baron van Haersolte en Amoene van Haersolte, geb. van Holthe tot Echten; in 1923 werd nog een dochter geboren; twee andere kinderen zijn jong gestorven. Zijn vader was advocaat en later dijkgraaf; ook was hij kamerheer in bijzondere dienst van koningin Wilhelmina en koningin Juliana. Zijn moeder was neerlandica en romanière; in 1947 ontving zij (samen met Arthur van Schendel) de P.C. Hooftprijs voor haar verhalenbundel *Sophia in de Koestraat*. In tegenstelling tot haar echtgenoot, die een starre en moeilijk toegankelijke persoonlijkheid was, viel zij op door haar ontvankelijkheid en onbekrompen wijze van denken.

Arent van Haersolte groeide op in Dalfsen, maar bracht vanwege een zwakke gezondheid, die hij met zijn moeder deelde, de vakanties door op het landgoed van zijn grootouders in de omgeving van Soesterberg. In zijn geboortestad bezocht hij een christelijke lagere school en het stedelijk gymnasium. In 1938 ging hij in Leiden rechten studeren, waar hij al in 1941, zoals hij zelf placht te zeggen 'gehaast door de oorlogsomstandigheden', de doctoraalbul behaalde. Als lid van Minerva maakte hij indruk door uit het hoofd en in het Frans hele passages uit Marcel Proust voor te dragen. In 1946 promoveerde hij bij Langemeier *cum laude* op een rechtsfilosofisch proefschrift over Hegel.

Hoogleraar rechtswetenschap, filosofie en wijsbegeerte

Na een ambtelijke carrière bij de Octrooiraad en op het Ministerie van Justitie en later op dat van Maatschappelijk werk was hij kort wetenschappelijk hoofdambtenaar voor staatsrecht te Leiden. In 1963 werd hij gewoon hoogleraar aan de juridische faculteit in Rotterdam in de inleiding tot de rechtswetenschap en de rechtsfilosofie. In datzelfde jaar verscheen zijn *Inleiding tot het Nederlandse staatsrecht*, dat niet minder dan negen drukken beleefde. In 1964 stond hij, als hoogleraar wijsbegeerte, aan de wieg van de Centrale Interfaculteit van de Erasmusuniversiteit. Van 1975 tot zijn emeritaat in 1984 was hij hoogleraar wijsbegeerte, in het bijzonder voor de ethiek, te Leiden. In 1957 trouwde hij met de neerlandica en beeldhouwer Ans Dijk, dochter van de bekende gereformeerde theoloog Klaas Dijk; het huwelijk bleef kinderloos. Na haar overlijden huwde hij de Leidse emeritus hoogleraar staatsrecht Martine van Vliet. In 1973 werd hij lid van onze Akademie.

Behalve zijn proefschrift en het al genoemde handboek *Staatsrecht* publiceerde Arent van Haersolte een groot aantal artikelen, voor het merendeel van rechtsfilosofische aard. Een kenmerkende keuze eruit verscheen gebundeld in 1984 onder de titel *De mens en het zijne* (Rechtsfilosofische bijdragen van Arent van Haersolte). Tekenend voor hem, niet alleen als rechtsfilosoof, maar minstens zozeer voor zijn algemene benadering van maatschappelijke problemen, zijn ook nog twee andere boeken die terecht de aandacht hebben getrokken: de in 1977 gepubliceerde *Kleine wijsgerige ethiek*, en zijn nog vrij onlangs, in 1998, verschenen *Inleiding Ethiek*, een sprankelend en geestig werk, dat lovende recensies uitlokte en al snel was uitverkocht. Beide studies zijn juridisch zakelijk en scherp, en geschreven met een speels taalgebruik, dat niet slechts de leesbaarheid zeer ten goede komt, maar vooral wezenlijk is voor zijn diepverankerde drang tot relativeren, waarover straks meer.

Filosofie: het ordenen van problemen

In een interview met Fons Elders (*Filosofie als science fiction. Debatten met Nederlandse filosofen*, Amsterdam 1968) geeft Arent van Haersolte zijn wijsgerig credo bondig weer: filosofie bestaat vooral in het ordenen van problemen; hijzelf is 'geprikkeld door de rechtsfilosofische vraag bij uitstek, namelijk wat is recht nou eigenlijk, en wat is die geheimzinnige soevereiniteit waarvan het recht geacht wordt te emaneren?'. Het valt niet moeilijk Van Haersolte's gehele werk zich te zien ontwikkelen in het licht van die attitude.

In een opstel uit 1974, *Staatspraak* geheten, schetst Van Haersolte het fenomeen 'verantwoording'. Hij stelt dat de mens geneigd is zich te bekijken door de ogen van de evenaaste, en zich allengs gaat realiseren dat hij een buiten-aanzicht heeft, dat voor anderen problemen kan opleveren; dat hij naakt is. En, met een toespeling op *Genesis 3*, ziet de auteur de mens zich afvragen hoe een ander hem ziet, en wat hij moet doen, zich verbergen, òf bedekken en zich verantwoorden. Dit laatste doet de mens eerst tegenover iemand die hem in een concreet geval ter verantwoording roept. Maar hij gaat er ook toe over te anticiperen op de situatie, en als een Adam zich verstoppen voordat hij wordt gezocht, en zich verontschuldigen voordat hem iets wordt gevraagd. Zo kan er een morele dialoog ontstaan met een geanticipeerde naaste, de 'generalized other' (Mead), of wat Van Haersolte zelf verkiest de 'idealized other'. Men gaat zich confronteren met de *mogelijke* criticus, en komt zo van dialoog tot monoloog, zonder dat de reële dialoog verdwijnt. Men converseert naar twee kanten: met de mensen om zich heen, en met de geesten die men zelf oproept. Met de mensen te ener zijde, met God, geweten of het 'zelf' aan de andere kant. Met telkens een bepaalde mens tegenover zich, en met *de mens in zich*.

Maar tussen de in- en uitwendige dialoog vindt een voortdurende, wederzijdse spiegeling plaats. En er ontstaan steeds weer nieuwe gezichtspunten. Ik leer dat er dingen zijn waaraan mijn geweten blijkbaar nog niet had gedacht; 'mijn *generalized other* was blijkbaar nog niet generaal genoeg, zegt hij; hij blijft eigenlijk altijd maar luitenant-generaal'. Zo heeft ieder denken een structurele en constitutieve trek van alleenspraak en samenspraak. Maar in het persoonlijk denken gaat het toch vooral om een samenspraak met onszelf; ook het geweten is geen uitwendige instantie. Vervolgens werkt Van Haersolte deze fundamentele idee uit ten aanzien van het denken over de Staat, die, zo zegt hij, op zichzelf reeds ons *alter ego* is. In de Staat of in het 'algemeen belang' hebben wij de sociale kant van onze persoonlijkheid naar buiten geprojecteerd, inclusief het pakket van strenge eisen dat ons in dit *alter ego* tegemoet treedt, als een component van onze wil, als een soort juridische 'generalized other' of, om met Rousseau te spreken, de 'volonté générale'. Waarop het aankomt, is de normatieve waarde van de juridische of morele tegenspeler. Van Haersolte denkt er nu niet meer aan om hier Hegels 'Absoluter Geist' in het geding te brengen, zoals hij in zijn proefschrift nog trachtte te doen.

Al snel namelijk na 1946 placht hij zich met een zekere gêne uit te laten over het proefschrift *De Staat als zuivere vorm des menschen*; 565 blz.). In het al genoemde interview noemt hij het 'een nogal ambitieus geval'. Hij had eigenlijk 'al zijn rechtsfilosofische ideeën in één boek willen verzamelen'. Wie het werk nu ter hand neemt, denkt met een negentiende-eeuwse auteur te doen te hebben. Het taalgebruik is zeer verzorgd, maar archaisch, en de beschouwingen zijn behalve zeer erudiet, ook uiterst speculatief, zoals de titel al doet vermoeden. Om het werk te kunnen plaatsen, en het ondernemen ondanks alles te waarderen, is het goed zijn wordingsgeschiedenis te kennen. In het voorwoord zegt hij veel te danken te hebben aan Jacob Hessing (1874-1944; van huis uit een plantkundige, en een autodidact in de wijsbegeerte, die vanaf 1932 de Bollandleerstoel in Leiden bezette). Na diens ontijdige dood was de promovendus in het laatste oorlogsjaar grotendeels aan zichzelf overgelaten. Van Haersoltes toenmalige oriëntatie op Hegel heeft wellicht ook te maken met zijn vaders passie voor het Bollandisme.

Zijn wetenschappelijke ambitie zat hem niet mee. Het schrijven in de eerste plaats voor juristen, zegt hij in het voorwoord – bescheidenheid aan ambitie parend – maakte 'op eenige niet-juridische gebieden een zekere breedvoerigheid van schrijftrant noodig. Erger is dat ook ik op die gebieden leek ben. Maar de kwade kansen van beunhazerij moest ik wagen ter wille van een synthese, welke ook eens vanuit de juridische faculteit ondernomen moest worden'. Wat die synthese bedoelde te zijn, blijkt wellicht het duidelijkst uit

het slothoofdstuk 'Vogelvlucht'. Hij gaat daarin uit van de verzuchting die J. Kusters (1874-1951) als auteur van een toen bekend werk over het volkenrecht (uit 1925) zelf slaakte over het geringe realiteitsgehalte van het volkenrecht. Een ironische instemming met die klacht had Kusters gekregen van een recensent, de Utrechtse hoogleraar J.H.W. Verzijl (1888-1987), die alle rechtelijke constructies in Kusters' werk aan de kaak stelde als 'onwerkelijke producten eener schoone verbeelding, scheppingen eener *Sehnsucht* naar een onwankelbare vastheid boven het vergankelijke der historische en menselijke verschijnselen. Zijn het niet álle, zo vervolgt Verzijl zijn requisitoir, van den aanvang af tot mislukking gedoemde pogingen om twee verschillende werelden, die van het gebrekkige menselijke recht, dat aan gestadige vervorming onderhevig is, en die van de hogere gerechtigheid, in één monistisch geheel samen te vatten? Is het niet één groot zelfbedrog, te meenen, dat men erin slagen kan, de ondempbare kloof tusschen deze beide te overbruggen met theorieën, ijel en broos als de stof van den regenboog?'

Van Haersolte, die meende deze recensie uitvoerig te moeten citeren, neemt de handschoen op en kondigt aan de criticus Verzijl met eenzelfde beeldspraak te woord te staan. Er volgt een bevlogen beschouwing over 'het verlangen in den mensch en de als dure plicht geweten drang naar één der gerichtheden welke hij in zich draagt, namelijk naar die, welke limiet hij in de stamelingen van zijn dichterschap steeds 'omhoog' in den 'hemel' of 'aether' gelocaliseerd heeft'. Vervolgens licht Van Haersolte die beeldspraak toe in termen van wat de mens daar 'omhoog' meent te kunnen aantreffen: *Numen lumen*, en hij stelt voor 'het hogere niet als het onwerkelijke, maar als de strekking van het werkelijke, dus niet als ideaal, maar als idee' op te vatten. In een tuimeling van beelden en citaten, o.a. uit de dichter Boutens, houdt Van Haersolte ons voor dat 'als Geest de Idee nog met ons spreken kan in haar geheimtaal'. Afsluitend duidt hij 'de vorm of het vormzijn van de Staat en het Recht', geplaatst in de sfeer van het Hogere, 'niet als een vorm van niets, doch vorm van iets – vorm van ons'. 'Schoon is het, zo besluit hij, mensch en jurist te zijn op de gevloekte aarde; want waar de vloek der wet is, daar is wet'.

De om tactische redenen tegenover Verzijl gekozen strategie van de beeldspraak – en breedspraak, om in de geest van de latere Van Haersolte te spreken – heeft kennelijk hem persoonlijk meegesleept. Niettemin is de boodschap duidelijk: het fundament van de soevereiniteit van het recht moet 'omhoog' worden gezocht, *in casu* in de 'zuivere vorm des menschen'.

Wie onder ons nog zelf herinneringen heeft aan het begin van de naoorlogse periode, herkent het idealisme, en wie zich bewust is van de machtige invloed in ons land van de Hegeliaanse wijsbegeerte in de eerste helft van de vorige

eeuw, heeft als lezer weinig moeite met Van Haersoltes idealistische keuze voor de Hegeliaanse Idee. Sterker nog, men neigt ertoe de auteur tegen zichzelf in bescherming te nemen wanneer hij al spoedig na 1946 afstand neemt van, wat hijzelf noemt, zijn 'hegelen', *en daarmee* van het hele proefschrift. Zijn attitude, waarover ik al eerder sprak, was echter vóór en ná 1946: het speuren naar een antwoord op 'de rechtsfilosofische vraagstelling bij uitstek, wat is recht nou eigenlijk, en wat is die geheimzinnige souvereiniteit, waarvan het recht geacht wordt te emaneren?'

Wanneer we toch wel een enorm verschil ontwaren tussen de latere aanpak die spreekt uit bijv. *Staatspraak*, en zijn eerdere 'hegelen', vergeten we licht een fortuinlijke inconsistentie van het proefschrift; in Van Haersoltes eigen woorden: 'een hinken op mijn kantiaanse en hegeliaanse been'. Het moet dan ook opvallen dat, wanneer de auteur zich ertoe zet een scepticisme à la Verzijl te bestrijden, hij al op bladzij 3 komt te spreken over het kantiaanse 'Ding an sich' als referentiepunt voor onze bespiegelingen over de soevereiniteit van het recht. En nog meer tekenend voor Van Haersolte lijkt mij dat hij (m.i. terecht) Kant interpreteert in termen van kentheorie, niet van metafysica. En daarmee is, althans in beginsel, de cirkel van zijn eigen denken gesloten: steeds op zoek naar het fundament van Staat en Recht in het domein van het Denken (of bescheidener, het denken)

Meer rechtsfilosoof dan jurist

Van Haersolte zag zichzelf bij voorkeur als rechtsfilosoof, niet als jurist. Toen wij in 1978, bij de oprichting van de Secties moesten kiezen, koos hij voor de *Sectie Filosofie en Theologie*, hoewel hij in 1973 met name als voortreffelijk jurist was gekandideerd. Maar bij iemand als Van Haersolte moet men geen discrepantie tussen beide kwalificaties vermoeden. Hij belichaamde de ideale rechtsfilosoof: de geharnaste jurist die zoekt naar de grondslag van het recht, *ons* denken over recht, en die, steeds uitgaande van concrete situaties, laat zien dat, juist ook *in concreto*, wijsgerige concepten en vooronderstellingen wezenlijk aan de orde zijn. Van een hegeliaans zweefvliegen hoog boven te feitelijkheid (men denke aan Hegels 'Um so schlimmer für die Thatsachen') is er nu allang geen sprake meer. Maar zelfs met Hans Kelsens (1881-1973) 'legal positivism' – dat overigens al in het proefschrift soms als een heilzaam tegengif bleek te werken – zijn er verschillen te constateren. Kelsens 'pure theory of law' is nog te zeer een uitgangspunt voor een *deductieve* benadering van de concreta. Méér inspiratie vond Van Haersolte bij de Oxforder rechtsfilosoof, Herbert Hart (1907-92), die, als hoogleraar jurisprudentie, van nature en professioneel geneigd was vanuit het grondvlak te vertrekken. Zo zien wij

Van Haersolte, zelf ook een jurist in hart en nieren, voortdurend bezig met concreet recht. Zijn aangeboren taalgevoeligheid, die zich in het proefschrift nog uitte in bloemrijke exuberantie, dient voortaan om, fijnzinnig en scherp en op een manier die saai taalanalyse leesbaar weet te maken, de concreta wijsgerig te analyseren, om zo te komen tot menigmaal originele en ook voor de rechtspraak relevante inzichten.

Een fraai staal hiervan biedt een korte bijdrage uit 1992, getiteld *Themis op zoek* (in een bundel aangeboden aan J.H. Nieuwenhuis) over de uit de wetenschapsfilosofie stammende onderscheiding tussen heuristiek en justificatie. Na een subtiele distinctie tussen de (theoretische) 'vindkunde' en de (praktische) 'vindkunst' (die volgens hem door de dubbelzinnige generieke term 'heuristiek' wordt verdoezeld), betoogt Van Haersolte dat de vindkunde ons leert dat het vindproces niet altijd rationeel verloopt, ook wanneer het niet-temin tot goede resultaten leidt. Dat ziet er, zo op het eerste gezicht, zegt hij, voor de vindkunst van alledag niet best uit. Maar blijkbaar heeft, zo vervolgt hij, net als de wetenschappelijke onderzoeker, ook de juridische zoeker, tevoren al een notie ('sjoege', om met Degenkamp te spreken) van de oplossing waarnaar hij op zoek is. Men grijpt vooruit op de fase van de justificatie. Dit speelt vooral voor de jurist, bij wie als redeneerdier het ten principale gaat om de rechtvaardiging van een stellingname of uitspraak. Tegen de heersende rechtstheoretische opvatting in – zie J.H. Nieuwenhuis en A.H. de Wild in hun respectieve analyses van geschriften van B.M. Telders (1903-45) en Paul Scholten (1875-1946) – verdedigt Van Haersolte de thesen (a) dat bij iemand als Scholten rechtsvinding, omdat zij vooral een soort 'rechtsschepping' en 'rechtstoepassing' is, op de rechtspraak zelve betrekking heeft, en dus valt onder 'justificatie', en (b) dat bij Scholten, evenals bij Telders, de rechterlijke uitspraak in sommige opzichten niet logisch motiveerbaar is, en dat dus de logica niet alleen, zoals algemeen erkend, in de heuristische fase, maar ook in die van de justificatie slechts een ondergeschikte rol speelt. In moeilijke gevallen moet de rechter een gewetensbeslissing treffen, en Scholten merkt op: 'de verstandelijke motivering van de gewetensbeslissing (...) raakt haar kern niet'. Dat twee zo verschillende schrijvers als Nieuwenhuis en De Wild de beschouwingen terzake van twee andere ook zo verschillende schrijvers, Scholten en Telders, op zo volkomen wijze hebben misverstaan, wijt Van Haersolte aan een psychologische oorzaak: de boodschap van Telders en van Scholten dat justificatie zich niet restloos leent voor logische inkleding, is tamelijk onwelkom. Telders noemt zelfs het voor het oog van de lezer wat opkloppen van de rationaliteit der motivering *pia fraus*. Het is jammer dat Arent van Haersolte dit thema nooit meer in den brede heeft behandeld, bv. ten aanzien van justificatie *in politicis*; ook daar speelt de logica geen intrinsieke rol, en is justificatie hoofdzakelijk op de verkoop toegesneden.

De staat als centraal thema

Zoals gezegd, heeft Van Haersolte zich bij herhaling van zijn proefschrift gedistantieerd. Maar niet van zijn oude liefde. Het valt op dat hij het proefschrift later vooral interpreteert als een mislukte poging zijnerzijds om tot een door het christendom geïnspireerde duiding van de symboliek van de staatsidee te komen. In een latere, nuchtere studie uit 1971 (*Personificatie van sociale systemen*) heeft hij zijn denkbeelden over de symboliek van staat en koningschap alsnog neergelegd; op dit belangrijke werk kom ik nog te spreken. De symboliek van het christendom staat centraal in zijn Akademierede van 1989 over de structurele interpretatie van het christendom. Critici onder ons hadden (begrijpelijkerwijs) de indruk dat de spreker eigenlijk een (dieptepsychologische) interpretatie van het christologisch dogma gaf. Maar in zijn oriëntatie op de symboliek had, dunkt mij, achteraf gezien, de spreker het toch slechts over het referentiepunt van het dogma, om zo te zeggen, het ongearticuleerde 'Ding an sich', dat schuilgaat achter de artikelen des geloofs, die hij afwees, als, zoals hij zich meer dan eens noemde, 'ongelovig lidmaat van de N.H. Kerk', terwijl hij toch steeds iemand bleef die 'zeer beïnvloed is door de symboliek van het christendom, maar geen christen'.

Van Haersolte's grondhouding

Ondanks zijn onmiskenbare maatschappelijke betrokkenheid had Arent van Haersolte iets wereldafgewends over zich. Gegeven zijn financiële omstandigheden, had hij een opvallend sobere stijl van leven. Vermaard was zijn verstrooidheid. Terwijl hij eens, met een collega op weg naar huis, een eerdere, gepassioneerde discussie voortzette, liep hij pardoos tegen een lantarenpaal; zijn 'Oh, pardon' gold niet de collega, en is, dunkt me, mede een blijk van zijn ingeboren hoffelijkheid. Van Haersolte werd en wordt alom geprezen om zijn fijngevoeligheid, die meer zijn wezenstrek dan een verworvenheid was. Zijn zachtaardigheid stond overigens zijn vasthoudendheid niet in de weg. In mondelinge discussies stónd hij voor zijn, nogal eens afwijkende, opvattingen, met minzame hardnekkigheid. In geschrifte waren zijn voornaamste wapenen: rustige analyse en een met geruisloze ironie gelardeerde levenswijsheid. Zijn tolerantie en neiging tot relativeren hadden niets met onverschilligheid van doen, en alles met zijn open levensstijl, en vooral met zijn wijsgerige attitude. Bij voortduring was hij bezig met de rechtsfilosofische vraag wat nu eigenlijk de soevereiniteit van het recht is; stééds, zij het met die onmiskenbare waterscheiding direct nà 1946. Die afwending van hegeliaans speculeren over de fundering van Recht en Staat komt duidelijk naar voren in het al ge-

noemde boek over de personificatie van sociale systemen. Hier functioneert de Staat niet langer als een ordenende instantie *sui iuris*, hoog boven het individu, laat staan dat hem een hegeliaans *Bewusstsein* wordt toegekend. Gelijk ieder ander systeem, is hij eer een voorwerp van ons eigen, geheel menselijk, bewustzijn; we kunnen over hem discussiëren, zegt hij, vanuit onze *volonté générale*. Het staatsysteem zelf is *ons* ontwerp – dan ook in *Staatspraak* ons *alter ego* genoemd – en vooral: het is een systeem dat wezenlijk in permanente ontwikkeling is.

Deze grondhouding moet wel de diepste oorzaak zijn geweest van zowel Van Haersoltes niet aflatende neiging tot relativeren als van zijn latere hui-veren voor elke vorm van dogmatiek. Maar zijn afwijzing van dogmatische opvattingen brengt hem er nooit toe de noodzaak te loochenen van een fundamenteel voor de soevereiniteit van het recht. De *volonté générale*, oftewel ‘de personifieerbare wilsidee betreffende het systeem’ (1971, blz. 179), vereist dat wij ons kunnen verenigen ten aanzien van zekere, boven de concreetheid uitstijgende, waarden. Van Haersolte eerbiedigt andermans meningen over het ‘systeem’, mits deze zich niet dogmatisch verabsoluteren. Daarom werd hij al snel allergisch voor Hegels ‘Absoluter Geist’. Dogmatisme is immers strijdig met de idee van ‘systeem-in-permanente-ontwikkeling’.

Vanuit deze gezindheid wilde hij als rechtsfilosoof denken over de grondslag van het recht. Maar juist als Herbert Hart, ging hij liefst uit van concrete situaties. En telkens wanneer ook maar de schijn van dogmatische vooringegenomenheid dreigde, kwam zijn relativeringsvermogen aan het woord, bijgestaan door zijn ironie en zijn sterke sensibiliteit voor taal. Dit alles nooit als een aangeleerde *modus vivendi* of *modus loquendi* Arent van Haersolte was van nature een harmonieus mens. Wie hem hebben gekend en gewaardeerd, zullen hem steeds zó voor zich zien.

